

ДЯЧЕНКО О. В.

УДК 94 (477) "18"

ДІЯЛЬНІСТЬ НЕДІЛЬНИХ ШКІЛ НА ПОЛТАВЩИНІ НА ПОЧАТКУ 1860-Х РР.

У статті подано характеристику діяльності недільних шкіл на Полтавщині у 60-х рр. XIX ст. та порушено проблеми викладання українською мовою.

Ключові слова: українські громади, недільні школи, народна освіта.

В статье дана характеристика деятельности воскресных школ в Полтавской губернии в 60-х гг. XIX в., проанализированы проблемы, связанные с преподаванием на украинском языке.

Ключевые слова: украинские громады, воскресные школы, народное образование.

The national, educational system in Poltavskiy region at the beginning of 1860-s, the foundation of the Sunday schools and the problems of teaching in Ukrainian are analysed.

Key words: Ukrainian gromady, Sunday schools, popular schooling.

Останнім часом у нашій державі відбулися політичні та соціальні зміни, які, можливо, призведуть до якісних реформ у всіх сферах нашого суспільства. Отож сьогодні економічна й політична ситуація в Україні спонукають до пошуку нових підходів щодо розв'язання проблем поліпшення освіти, навчання й виховання. Успішна реалізація цих та інших педагогічних проблем і завдань потребує старанного вивчення формування й становлення української народної освіти у другій половині XIX ст.

Реалізоване у цій статті вивчення діяльності перших народних шкіл на Полтавщині на початку 1860-х рр. - важливе й актуальне завдання. Зазначені хронологічні межі дослідження обумовлені часом діяльності Полтавської громади, діячі якої стали ініціаторами створення недільних шкіл, які активно діяли до 1863 р. (тобто до проголошення Валуєвського циркуляру).

Вивчення даної теми дозволить простежити складні часи становлення і розвитку української освіти. Що ж стосується вибору регіону, то автор даної статті свідомо обрала саме Полтавщину, так як тут була одна з найгустіших мереж недільних шкіл в Наддніпрянській Україні, створення та діяльність яких детально охарактеризовано на сторінках журналу "Основа" самими ж фундаторами й працівниками цих навчальних закладів.

Українська національно-освітня система в середині XIX ст. формувалась за умов русифікації, коли, зокрема, нав'язувалась російська мова, культура, звичаї. За несприятливих умов громадські діячі на Полтавщині продовжували активно й творчо працювати, залишивши після себе помітний слід у різних сферах українознавства: літературі, культурі, освіті. Переважна більшість з них працювала учителями шкіл та гімназій. У наш час відчувається брак

досліджень з таких проблем, як створення недільних шкіл у різних регіонах України, а також освітньо-педагогічної діяльності багатьох громадських діячів другої половини XIX ст., що й зумовило актуальність досліджуваної теми.

Перші публікації, які стосувалися створення українських шкіл на Полтавщині у зазначений період, з'явилися відразу ж після їх відкриття. Проблеми матеріального забезпечення, кількість учнів, фах учителів, процес навчання тощо, активно обговорювався на сторінках журналу "Основа" протягом 1861-1862 рр. Вже з другої половини XIX - початку XX ст. було опубліковано наукові праці, розвідки, листування, спогади громадських діячів, працівників шкіл з цієї теми М. Возняка [3], М. Кононенка [16], О. Кониського [17-25], М. Костомарова [26] і ін. Більшість з вищезазначених авторів були безпосередніми учасниками й свідками процесу становлення й розвитку недільних шкіл на Полтавщині наприкінці 1850-х - початку 1860-х рр. Тому їх публікації, листи, щоденники, спогади містять цінний матеріал для всебічного висвітлення проблематики.

За радянських часів тема розвитку українського шкільництва у тім числі й діяльність недільних шкіл у пореформений період, вважалася неактуальною переважно з ідеологічних міркувань. Досить змістовною з погляду джерельної бази є опублікована у 1930 р. праця М. Гніпа "Громадський рух 1860 рр.: Полтавська громада" [4]. Більше третини її обсягу склала публікація жандармсько-слідчих матеріалів щодо діяльності полтавських громадських діячів та їхньої епістолярної спадщини. Тут автор охарактеризував діяльність полтавських громадівців на початку 60-х рр. XIX ст., показав їх перші кроки щодо відкриття українських шкіл, проблеми та матеріальний стан, висвітлив відносини з іншими українськими громадами та народолобцями (М. Костомаровим, П. Кулішем, С. Носом, М. Глібовим та ін.) [4]. Усе ж, М. Гніп, на нашу думку, не зробив спроби різнобічно

проаналізувати подані ним джерела, а лише констатував зафіксовані окремі факти. Також автор зазначеної праці ретельно не проаналізував педагогічну діяльність діячів Полтавської громади.

Тільки з 90-х рр. XX ст. ця тематика знайшла певне наукове висвітлення у багатьох працях, серед яких для вивчення зазначеної теми мають для нас науковий інтерес роботи С. І. Світленка [36-38], Н. С. Побірченко [32], А. В. Кудрицького [33], та ін.: досліджувались аспекти розвитку загальної освіти, культурно-освітньої діяльності представників різних напрямів суспільного руху. Однак на сьогодні відсутня ґрунтовна праця, яка була б присвячена вивченню розвитку і діяльності шкіл на Полтавщині в середині XIX ст. Тому, метою даної статті є показати та проаналізувати створення й умови діяльності народних шкіл на Полтавщині.

Національно-освітня політика російського уряду мала своїм наслідком те, що вже у 1850-х рр. XIX ст. у школах Наддніпрянської України було багато проблем, а саме - відсутність учителів, підготовлених для викладання українською мовою усіх предметів; не вистачало й шкільних приміщень, підручників з усіх предметів викладання та навіть самих учнів тощо. Тому українські суспільні діячі спрямували свої зусилля на пошуки шляхів організації шкільної освіти, нових методів навчання і способів залучення якнайбільшої кількості простолюдинів до грамоти.

На межі 50-60-х рр. XIX ст., напередодні селянської реформи 1861 р., в Україні з новою силою завирувало національне громадсько-політичне життя. На початку 60-х рр. XIX ст. українська національно-свідома інтелігенція, розуміючи, що українське суспільство у своїй переважній масі залишалось байдужим до власної освіти. Тому громадські діячі вбачали шлях розвитку українства у розвитку національної освіти. Таким чином, почали створювати недільні школи.

Поширення освіти і культури в Україні було чи не основним напрямом діяльності

переважної більшості всіх українських громадян даного періоду. Широкий був спектр освітніх проблем, які потребували свого розв'язання. Відсутність шкіл, учителів, підручників, чужа мова викладання - все це гальмувало культурно-освітній розвиток українського народу. У зв'язку з цим цілком реальною і такою, що могла бути втілена у життя, була потреба у створенні українського громадсько-політичного журналу, яким стала "Основа". Поява такого журналу була давно очікуваною, адже державна політика у галузі шкільництва залишилася політикою примусового "обрусення". Отож немало сподівань покладалося на "Основу", серед авторів якої були відомі педагоги й громадські діячі К. Ушинський, І. Дорошенко, О. Кониський, О. Навроцький, М. Петров, П. Якунін та багато інших.

Київська, Чернігівська, Харківська, Полтавська й Одеська громади вважали розвиток народної освіти першочерговою справою. Уже в 1859 р. вони розпочали створення недільних шкіл і бібліотек. Ці школи призначалися для ремісничої молоді, міщан і простих робітників. Навчання проводилося в неділю, оскільки це був вихідний день і приміщення шкіл та гімназій були вільними. Учителями в них працювали здебільшого студенти та гімназисти старших класів.

Недільні школи на Полтавщині відкривалися прогресивною громадськістю наприкінці 50-х - початку 60-х рр. XIX ст. Одна з перших недільних шкіл була заснована у 1858 р. в Полтаві. 8 січня 1860 р. за ініціативою російського хірурга М. І. Пирогова недільна школа була відкрита учителями Пирятинського повітового училища [33, с. 581]. Проте зазначимо, що ця школа була російською і питання викладання українською мовою тут навіть не порушувалося.

На наш погляд, в історії Полтавської громади провідне значення має не її теоретично-педагогічна діяльність, а насамперед освітня практика. З нею пов'язано, деякою мірою, відкриття жіночої гімназії, через яку постали полтавські

недільні та щоденні школи [14, арк. 81]. З цими школами пов'язані плани організувати навчальний заклад для народних вчителів, видавати українську літературу для масової української школи, влаштовувати лекції для малоосвіченої аудиторії, були також спроби створення народних театральних вистав та цілий ряд заходів стосовно народження місцевої періодичної преси. На думку О. Кониського, одного з діячів Полтавської громади, далеко не все з того, про що мріяли, над чим працювали полтавські громадяни, вдалося втілити у життя, але те, що було зроблено, дало змогу визнати практичну діяльність полтавської громади щодо поширення освіти [25, арк. 1]

3 серпня 1861 р. діячі полтавської громади - О. Стронін та О. Кониський - стали членами Петербурзького Комітету Грамотності при III-му Відділу Імператорського Вільного економічного товариства [4, с. 21]. Так, О. Кониський у своєму листі до голови Комітету, С. С. Лошкарьова, зазначав: "Желая быть членом Комитета грамотности, имею честь предложить с своей стороны следующие услуги:

1. Вносите ежегодно по назначению комитета десять руб. сер., считая год с января месяца.

2. Доставлять Комитету через каждые 2 месяца сведения о народных школах тех местностей Херсонской, Полтавской и Черниговской губерний, в которых придётся мне быть.

3. Доставлять сведения о наблюдениях над школами и о средствах к распространению грамотности между населением здешнего края.

4. Принимать все меры к устройству в Полтаве, раза два в год, в пользу комитета концертов и литературных чтений.

5. Приглашать других, преимущественно из сельского населения, в члены сотрудники или корреспонденты Комитета.

6. Быть постоянно преподавателем в Полтавских воскресных школах (в одной школе я состою уже преподавателем с января сего года).

7. Распространять в народе через продажу и дар, издание комитета.

Поэтому покорнейше прошу Комитет грамотности при согласии принять мои посылные услуги, почтить меня уведомлением, как о согласии, так и о том: а) куда выслать и в какое время мой ежегодный взнос... и б) о ближайших и необходимейших обязанностях члена комитета" [12, арк. 184 - 185].

Переглядаючи цього листа, бачимо у ньому цілу програму освітньої діяльності полтавських громадівців. Ця програма не була складена випадково. З окремих пунктів виступають класові позиції самого автора, представника тих дрібнобуржуазних прошарків населення, що сподівалися прислужитися освіті багатьох робітників та селян, вносячи щороку, досить велику, як на той час, суму - 10 карбованців, влаштовуючи концерти та вистави і поширюючи видання Комітету, на чолі якого був кріпосник С. С. Лошкарьов.

На берегах зазначеного листа О. Я. Кониського до "Комітету грамотності" олівцем зазначалося, що треба подякувати адресатові та запропонувати йому стати членом "Комітету" [12, арк. 185]. Проте цю резолюцію не виконано, так як через деякий час громадський діяч надіслав нового листа, де вже висунув гасло національної освіти та пропонував від імені полтавських діячів ряд практичних заходів щодо поширення української народної освіти. У цьому листі автор також вказував на необхідність розповсюдження підручників українською мовою: "Беда в том, что на этом языке нет тех именно книг, которых требует народ... Кроме того книги продаются слишком дорого" [13, арк. 190].

11 січня 1862 р. Комітет грамотності при Вільному економічному товаристві на засіданні заслухав подання О. Кониського, де зазначалося: "Населення тутешньої місцевості розмовляє мовою, зовсім окремою від великоросійської, а тому з жадобою читає книжки малоруською мовою" [13, арк. 76-76 зв.]. Підтвердженням цього є те, що в

"Журнале Комитета" за 1862 р. опубліковано постанову: "...Комитет признал потребность в руководствах на малороссийском языке и в особенности по части естествознания" [12, арк. 192]. За відношеннями та повідомленнями Олександра Яковича на засіданнях згаданої установи неодноразово розглядалися питання розвитку освіти в Наддніпрянській Україні, зокрема "про перебіг грамотності в Харківській губернії", "про незадовільний стан кременчуцьких недільних шкіл" тощо. Основною заслугою О. Я. Кониського у цій справі було те, що Петербурзький Комітет грамотності встановив стосунки з діячами Катеринославської, Київської, Полтавської, Харківської, Херсонської та Чернігівської громад [13, арк. 154].

У березні 1860 р. недільну школу з українською мовою викладання було відкрито вчителями і гімназистами при Полтавській гімназії, а слідом за нею вони почали відкриватися у багатьох містах і селах Полтавщини. Тільки у Полтаві, за свідченням одного з їх засновників О. Я. Кониського, діяло 7 недільних шкіл. Про це він писав у журналі "Основа" так: "Почнемо наші вісті про Полтаву з того, що найближче лежить біля нашого серця, в чому найбільший вжиток для народу вбачаємо, що робить людей і розумними, і добрими, і правдивими - себто грамотність і школа" [21, с. 321]. Далі автор аналізував статистичні дані цього міста в розрізі потреб освіти. Адже на той час у Полтаві проживало 27 тисяч жителів і налічувалося 12 навчальних закладів різних типів, у яких навчалося 1557 дітей. Однак, О. Я. Кониський був переконаний, що ці школи міські потреби народної освіти не задовольняли, оскільки у них навчалися переважно діти заможних людей і панів. "Всі бачили, яка велика потреба народної грамотності у нас перед очима, всі розуміли, що навчання однаковісінко корисне і тим, котрі думають стати судьями і генералами, і тим, котрі свій вік проведуть хто над обручем, хто за чоботом, хто за плугом". Далі автор дякував Богу, що

знайшлися добрі люди, які допомогли у народній біді й була відкрита недільна безкоштовна школа. До неї з першого дня прийшло навчатися 35 учнів, серед яких були як семилітні, так і сорокалітні. Пізніше тут навчалось майже 200 осіб [21, с. 322]. Цікава і повчальна діяльність педагогічної ради, цього навчального закладу, яка звернулася до громадськості з відкритим листом, закликаючи кожного, хто побажає завітати до школи або на засідання ради, висловити свої думки про діяльність школи.

Насамперед, розглянемо питання, який зв'язок мала ця діяльність з історією відкриття полтавської жіночої гімназії, де вчителі працювали безкоштовно. Матеріали до історії цієї гімназії знаходимо в "Основах", де вже у першому номері за 1861 р. надруковано дві статті О. Я. Кониського: перша під назвою "Полтавская женская гимназия", а друга - "3 Полтави", де також є відповідні дані про цей навчальний заклад [21, с. 319-328].

О. Кониський наводив такий факт: "ще з 1858 р. побутувала думка про заснування школи для дівчат. І такі намагання не загинули. 26 серпня 1861 року відкрили Дівоче училище, у якому навчалось 203 дівчини". Отже, бачимо, ідея освіти, необхідності поширення грамоти серед усіх верств народу охопила різні прошарки суспільства [26, с. 145-148]. На чолі жіночої гімназії стояла полтавська поміщиця та меценатка Є. Милорадович. Про те, як вона організувала роботу у жіночій недільній школі зазначав у своїй кореспонденції "3 Полтави" О. Кониський: "3-го сентября одкрита дівоча недільна школа. Хазяйнує у сій школі в. п. Милорадовичка, - щиро й працює. У школі грошей і книжок доволі, доволі й учениць: записано 150" [22, с. 68 - 70].

24 квітня 1860 р. полтавські громадяни відкрили першу чоловічу недільну школу, де поміж інших вчителів систематично працював і О. Я. Кониський. Навесні 1861 р. він був одним з ініціаторів відкриття другої недільної школи, проте місцева влада стала на заваді цього проекту. Тоді Олександр Якович разом із учнями п'ятих-сьомих класів

Полтавської гімназії звернулися за допомогою до управителя дирекції шкіл Полтавської губернії - С. Гейслера [4, с. 10-14], який, звертаючи увагу на велику потребу полтавського населення в освіті, просив дозволу куратора Київського учбового округу відкрити при полтавській гімназії "в виде опыта на один год, бесплатную ежедневную мужскую школу" [12, арк. 103].

Таким чином, вже у квітні 1861 р. О. Я. Кониський очолив суботню школу, також утримував щоденну вечірню школу, де сам займався викладацькою діяльністю. Разом із О. І. Строніним, Олександр Якович організував у недільних школах народні читання, які проводилися переважно українською мовою. Щоб селяни краще усвідомили сутність й особливості аграрної реформи 1861 р., він робив спроби перекласти українською "Положення про селян, що вийшли з кріпосної залежності" [76, с. 150]. У березні 1862 р. за ініціативою переважно молодого покоління полтавських громадян було відкрито вечірню чоловічу школу, але конкретних даних про її стан автор даної статті не знайшла [13, арк. 102].

24 квітня 1860 р. у Полтаві створено недільну школу, якою керував О. Стронін, а потім В. В. Лобода. У квітні 1861 р. почала діяти суботня школа під керівництвом О. Я. Кониського [4, с. 6]. У вересні 1861 р. і в січні 1862 р. відкрито жіночі школи під опікою Є. І. Милорадович [4, с. 6]. Організаційною та навчально-методичною роботою недільних шкіл керувала загальна рада у складі Є. І. Милорадович (голова), діячів полтавської громади - О. І. Строніна (секретар), О. Я. Кониського, Д. П. Пильчикова та місцевих вчителів - В. Ф. Горового, Щелкана, Вакуловського, Кізимовського (особи останніх трьох вчителів нам не вдалося встановити - авт.) [4, с. 7].

Крім зазначених, у межах губернії були відкриті недільні школи при повітових училищах у Лубнах [14, 15], Миргороді, Костянтинограді, Кобеляках, Ромнах (дві), Кременчуці (чоловіча і жіноча), Хоролі,

Прилуках, Лохвиці, Золотоноші, Переяславі і Борисполі (згодом щоденною) [33, с. 582].

На початку 1862 р. офіцерами Другої з'єднаної резервної артилерійської дивізії недільні школи були відкриті у Зінькові (дві), містечку Опішні і містечку Великих Будищах Зіньківського повіту. За підрахунками істориків, усього у Полтавській губернії на початку 60-х рр. XIX ст. діяло 25 недільних шкіл [33, с. 582].

У недільних школах навчання відбувалося безкоштовно. Тут отримували початкову освіту переважно підлітки та дорослі міщани й селяни, яким не вистачало коштів на навчання. Такі школи працювали у неділю й святкові дні.

Однією з центральних проблем у школах була проблема викладання українською мовою. Першим на сторінках "Основи" стосовно мови викладання заговорив М. І. Костомаров. У низці статей під загальною назвою "Мысли южнорусса" у травневому номері за 1862 р. з'явилася його стаття "О преподавании на южнорусском языке", де він писав: "Народ повинен вчитися, народ хоче вчитися; якщо ми не дамо йому засобів і способів навчатися своєю мовою, а тому народові, для якого рідна мова до цього часу - найзручніша і легка форма передачі й вислову думок. Розвиток народної освіти рідною мовою можливий лише за умови добрих, науково і методично досконалих підручників і тих, хто має гроші, і тих, хто має знання і талант" [27, с. 16]. Таким чином, заклики М. І. Костомарова знайшли відгуки серед багатьох читачів. Отже, навчання у недільних школах проводилося переважно українською мовою. Цікаві відомості стосовно вибору школярами якою мовою вони хотіли б навчатися, українською чи російською, подав у своїй праці М. Гніп [4, с. 10]. Так, діячі полтавської громади В. Лобода, О. Стронін і О. Кониський запровадили опитування: ходили по класам і читали байку І. Крилова та, схожу за тематикою, байку Є. Гребінки, а потім запитували в учнів якою мовою вони хочуть навчатися. Таким чином, за висловом О.

Кониського, із 140 опитаних за "гребінчину" мову висловились 123 учні. Однак, зазначимо, що у більшості повітових недільних шкіл навчання проводилися російською мовою. Про це свідчать численні листи до редакції "Основи", а також звіти громадських діячів, які їздили по губернії вивчаючи стан викладання у повітових школах [14, 15, 25, 27, 29, 30]. Так, наприклад, на сторінках "Основи" якийсь кореспондент з м. Лубни писав: "... пишуть наші дітки по-московські, знають арифметику, та не такъ - аби-якъ, а розсуждаючи..." [17, с. 149].

Крім численних заборон організації й відкриття шкіл, громадівці зіткнулися ще з одною проблемою - нестача україномовних підручників. Першим підручником, написаним для недільних шкіл українською мовою, стала "Граматка" П. О. Куліша. У 1859 р., повернувшись з України до Петербурга, Т. Г. Шевченко приступив до складання для недільних і народних шкіл "Букваря южнорусского", який вийшов друком у січні 1861 р. (ціна 3 коп.) [28, арк. 73].

Крім Т. Г. Шевченка, у цей час активну участь у складанні підручників для шкіл брала революційно-демократична і передова студентська молодь. Так, в 1861 р. у Полтаві надруковано "Азбуку по методу Золотова для Южно-Руського края". Її підготував учитель історії Полтавської гімназії і засновник недільної школи О. І. Стронін [4, с. 12]. У 1862 р. тут же було видано "Українські прописи" О. Кониського [8, с. 8].

Водночас прогресивна громадськість Полтавщини дбала й про поширення та популяризацію української книги. Оскільки книги українською мовою не могли потрапити на полиці книгарень, поширювачам доводилося продавати їх на базарах та через різних приватних осіб. У межах Полтавської губернії з січня до жовтня 1861 р. було продано 12 195 примірників книг. Найбільше їх було поширено у містах: Хоролі - 2476, Зінькові - 1955, Полтаві - 1972 книги. Поширювали книги А. Л. Шиманов (Шимапенко), В. Л. Трунов, Д. П. Пильчиков, О. І. Стронін, О. Я. Кониський, П. Лобко та

ін. Лише протягом літа 1861 р. у межах Зміївського повіту учителями повітового училища під керівництвом студента Харківського університету й учасника роботи недільних шкіл П. Лобка було продано 200 примірників Шевченкового "Кобзаря" [23, с. 69].

Громадівці розуміли, що в усвідомленні народу велику роль важить українська книжка. Тому, завдяки їх діяльності, дві полтавські книгарні всякими способами збували літературу, твори українських письменників продавались великою кількістю, оскільки це були в основному дешеві (3-5 коп.) книжечки.

Та крім вищезазначених проблем, були ще й проблеми організації навчального процесу: нестача як вчителів, так і учнів. Деякі вчителі не завжди приходили на роботу, часто запізнювались тощо. Так, В. В. Лобода писав: "Школа ображалась в плохую школу, в котрій думали не о деле, для котрого пришли, но о том, как бы это дело поскорее с рук спихнуть" [4, с. 10]. Щоб запобігти цьому полтавські громадівці - В. В. Стронін та О. Я. Кониський організували народні читання у недільних школах губернії, які виявилися досить популярними [31, с. 321]. Народолюбці проводили досить нестандартні, як на той час, уроки. Щоб учням не було нудно на уроках, учителі спочатку читали твори їм твори Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка, російських класиків - О. Пушкіна, М. Гоголя та ін. Потім викладали історію, географію, природознавство. Лекція обов'язково закінчувалася гумористичним читанням, наприклад, байкою Л. Глібова.

М. Гніп зазначив, що Д. Пильчиков викладав історію України за такою схемою: "Київська, Галицька, Литовська доба, об'єднання України з Польщею, козаччина, Богдан Хмельницький, заселення Південної України" [4, с. 11].

Піднесення розвитку освіти, як російськомовної, так і української, було досить незвичним явищем для місцевої влади. Тому царська влада ні на мить не

втрачала пильності. Насамперед вони стурбувалися тим, що у багатьох недільних школах навчання велося українською мовою. По-друге, історія викладалася не за офіційно затвердженими підручниками.

Низький рівень розвитку народної освіти змусив діячів полтавської громади в особі В. В. Лободи звернутися до губернатора О. П. Волкова (1852-1866) з проектом статуту "Общества грамотности". Губернатор був вимушений надіслати цей проект до Міністерства народної освіти в Петербург, однак зазначив, що затверджувати його не треба [4, с. 13].

Тривогу влади посилювали й російські шовіністичні газети, що виходили в Україні. У них писалося, що освіта українською мовою виховує у населення дух відчуження від Російської імперії, що українська мова лише діалект російської, а україномовні письменники мають на меті відокремлення України від Росії. До Петербурга надходили тасмні доноси про ведення революційної пропаганди викладачами недільних шкіл. Вони настільки налякали російського імператора, що у червні 1862 р. він наказав закрити в Україні ці школи, оскільки, як стверджувалося в указі, вони діяли "під впливом і за участі осіб, які мали на меті потрясіння держави". Таким чином, по всій Україні було закрито близько 300 шкіл.

Валуєвський циркуляр, виданий 18 липня 1863 р. заборонив використання української мови у шкільному навчанні, при друкуванні шкільних підручників, науково-популярних і релігійних книжок на тій підставі, що "ніякого "малоросійского языка" не було, немає і бути не може". Документ дозволяв друкувати українською мовою лише твори красномовного письменства. Навчання українською мовою розцінювалося як політична пропаганда. Ті ж, хто брався за це, звинувачувалися "у сепаратистських задумах, ворожих Росії".

Однак, у 1864 р. недільні школи знову було дозволено, але з великими обмеженнями та заборонами викладати українською мовою.

Питання розвитку української освіти на початку 60-х рр. XIX ст. стали найзлободеннішими суспільними проблемами української національно свідомої інтелігенції. Обговорення їх не полишало сторінок періодичної преси, де висвітлювались проблеми навчання, виховання, освіти. Таким чином, під час діяльності Полтавської громади її діячі не обмежилися тільки загальним з'ясуванням теоретичних положень і такою ж постановкою проблем широкого розвитку національної культури. Вони висунули конкретну практичну програму в цьому напрямі, активно взявшись за її реалізацію: виступали з публічними лекціями, писали підручники для початкової школи, відстоювали потребу відкриття національних шкіл і викладання в них українською мовою. Зцією метою до цензури подано підручники з географії, арифметики, історії, а також книжка для народу з правознавства тощо, проте більшість з них не допущено до друку.

Порушені українською інтелігенцією проблеми шкільної народної освіти, мови викладання, підготовка підручників за умов національного гніту України виявились гостро актуальними і такими, що виходили за межі суто педагогічного виховного значення. Це була своєрідна форма боротьби за національні права народу та за формування української нації.

Бібліографічні посилання

1. Антонович, М. П. О. Куліш і О. Я. Кониський / Марко Антонович // Український історик. - 1970 - № 1-3. - С. 39-53.
2. Бернштейн, М. Журнал "Основа" і український літературний процес кінця 50 - 60-х років XIX ст. / М. Бернштейн - К., 1958. - С. 28-83.
3. Возняк, М. Листування Панька Куліша з О. Кониським / Михайло Возняк // Нова Україна. - 1923. - № 10-11. - С. 139-162.
4. Гніп, М. Громадський рух 1860 рр. Кн. Перша: Полтавська громада / Михайло Гніп. - Харків: Держ. Вид-во України, 1930. - 236 с.
5. Державний архів Полтавської області (далі - ДАПО). - Ф. 417, оп. 1, спр. 54, арк. 1-78.
6. Дмитренко, С. М. Особливості громадсько-освітнього руху на Лівобережній Україні у XIX ст. / С. М. Дмитренко: Монографія. - К., 2000. - 180 с.
7. Дудко, В. Полтавська громада початку 1860-х рр. у листах Дмитра Пильчикова до Василя Білозерського / Віктор Дудко // Київська Старовина. - 1998. - № 2. - С. 155-178.
8. Дяченко, О. В. Олександр Якович Кониський і процес українського націотворення другої половини XIX століття громадсько-політичному і культурно-освітньому житті України (друга половина XIX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / О. В. Дяченко. - Дніпропетровськ, 2008. - 19 с.
9. Житель Полтави. Изъ Полтавы (Полтавская женская гимназия) // Основа. - 1861. - № 1. - С. 323-328.
10. Жук, В. Н. Полтавській губернії - 200 років / В. Н. Жук. - Полтава: В-во "Полтава", 2001. - 36 с.
11. Жураковський, Г. С. Из истории Просвещения в дореволюционной России / Г. Жураковский. - М.: Мысль, 1978. - С. 82-133.
12. Жураковський, Г. С. Очерки статьи и исследования по истории просветительной деятельности Полтавской громады 60-х гг. XIX ст. - ДАПО. - Ф. 8831, оп. 3, спр. 3, арк. 1-238.
13. Жураковський, Г. С. Статьи и исследования по истории украинского просветительного движения времен возникновения Старой Киевской громады (1859-1863). - ДАПО. - Ф. 8831, оп. 3, спр. 3, арк. 1-164.
14. Изъ Лубень (Полтавской губ.) // Основа. - 1861. - май. - С. 74-76.
15. Изъ Лубень (Полтавской губ.) // Основа. - 1861. - октябрь. - С. 148-150.
16. Кононенко, М. Спогади / Мусій Кононенко. - Полтава: Полтава, 1999. - С. 119-124.
17. Кониський, О. Автобіографія. - ІЛНАНУ ВРФТ. - Ф. 77, оп. 1, спр. 1604, арк. 86-90.
18. Кониський, О. Я. Вісті з Полтави / Олександр Кониський // Слово. - 1862. - Ч. 32. - С. 48.
19. Кониський, О. Я. Воспоминания о Полтаве в начале 60-х годов / Олександр Якович Кониський // Днепровская Молва. - 1900. - № 3. - С. 8.
20. Кониський, О. (Перебендя). Довідка про заборонені в Росії українські книжки. - ІЛНАНУ ВРФТ. - Ф. 3, оп. 1, спр. 1608, арк. 531-532.
21. Кониський, О. Я. з Полтави / Олександр Якович Кониський // Основа. - 1861. - № 1. - С. 319-328.
22. Кониський, О. Я. з Полтави / Олександр Якович Кониський // Основа. - 1862. - № 2. - С. 68-70.
23. Кониський, О. Я. Из Полтавы / Олександр Якович Кониський // Основа. - 1861. - № 5. - С. 68-71.
24. Кониський, О. Я. Листи з Полтавщини / Олександр Якович Кониський // Слово. - 1862. - Ч. 43. - С. 68.
25. Кониський, О. Я. Огляд стану освіти на Україні. - ІЛНАНУ ВРФТ. - Ф. 77, оп. 1, спр. 27, арк. 1-3 зв.
26. Кониський, О. Я. Полтавская женская гимназия / Олександр Якович Кониський // Основа. - 1861. - № 1. - С. 145-148.

27. Костомаров, М. І. О преподавании на южнорусском языке / Микола Іванович Костомаров // Основа. - 1862. - № 5. - С. 33-38.
28. Ніс Степан. Листи до О. Я. Кониського (1861 р.). - ЛЛ НАНУ ВРФТ. - Ф. 77, оп. 1, спр. 125, арк. 72-76.
29. Переходовець О. [Кониський О.] З Млинів / Олександр Якович Кониський // Основа. - 1862. - Май. - С. 19-22.
30. Переходовець [Кониський О.] З Старих Санжар / Олександр Якович Кониський // Основа. - 1862. - № 5. - С. 11-16.
31. Переходовець Олександр (О. Кониський). Вісті / О. Переходовець // Основа. - 1861. - № 1. - С. 319-322.
32. Побірченко, Н. С. Педагогічна і просвітницька діяльність українських Громад у другій половині XIX - на початку XX ст.: у 2 кн. - Кн. 1.: Київська Громада. / Н. С. Побірченко. - К.: Наук. світ, 2000.
33. Полтавщина: [Енциклопедичний довідник / за ред. А. В. Кудрицького]. - К.: УЕ, 1992. - С. 581-583.
34. Про Конотипъ // Основа. - 1861 - октябрь. - С. 7-9.
35. Пустовіт, Т. Я. Якою була освіта дожовтневих часів на Полтавщині / Т. Я. Пустовіт // Наш рідний край (з історії освіти на Полтавщині в дореволюційний період. - Вип. 12. - Полтава: В-во "Полтава", 1991. - С. 3-23.
36. Світленко, С. І. Народництво в Україні 60-80-х рр. XIX ст.: Теоретичні проблеми джерелознавства та історії / С. І. Світленко. - Дніпропетровськ: Навчальна книга, 1999. - 240 с.
37. Світленко, С. І. Світ модерної України кінця XVIII - початку XX століття: [зб. наук. праць] / С. І. Світленко. - Д.: Герда, 2007. - 460 с.
38. Світленко, С. І. Українські громади другої половини XIX - початку XX ст. (Особливості ідеології та діяльності) / С. І. Світленко // Київська старовина. - 1998. - № 2. - С. 9-28.
39. Стронін, О. І. Лист до О. Кониського від 18. 03. 1862 р. - ДАПО. - Ф. 417, оп. 1, спр. 54, арк. 1-2 зв.

